

Rectificatie

In de vorige aflevering schreef Ad van Drunen over de kaart van 's-Hertogenbosch die in Turijn ontdekt is. Ten onrechte vermeldden wij Hans Willems niet. Hij schreef samen met Ad het artikel.

Nieuws van het Stadsarchief

Aanwinsten

Particuliere archieven:

- Aanvulling archief van de parochie Bernadette te Maliskamp, 1935-ca. 1980, 0,2 m.
- Aanvulling archief Coudewater. Aantekeningen van dr. Van der Kroon, 1870-1887, 0,15 m.
- Aanvulling archief Winkeliersvereniging Hartje 's-Hertogenbosch, 2001-2004, 2 m.
In bewerking, beperkt openbaar.

Collecties:

- Genealogische gegevens betreffende de families Van Elten/Siepkens/Dorenbosch/Van Avezaath/Pieck, 0,1 m.
- Transportaktes betreffende het pand Lange Putstraat 27, 1693-1800, 0,05 m.
- Collectie Van Amelsvoort, affiche en foto's, 0,1 m.
- Foto's van de Brabantse Poffer en pand Kerkstraat 61 uit het fotoarchief van Gemeentewerken
- Cd-Rom met enkele honderden foto's van de stad e.o. vervaardigd door Toine Janssen.

Openingstijden

Het Stadsarchief is in 2005 **gesloten** op zaterdag 24 en zaterdag 31 december, in 2006 op maandag 27 en dinsdag 28 februari vanwege carnaval.

Bossche Moordspel

Op 1 november jl. werd het Bossche Moordspel gepresenteerd. Jeugdboschlogie, Noordbrabants Museum, BAM en Stadsarchief hebben hierin voor kinderen vijf gefingeerde moorden in een 'politiedossier' bijeen gebracht. Het boekje is voorzien van vele historische weetjes en namen afkomstig uit heuse historische bronnen zoals *Dataschurk*. Kinderen moeten op basis hiervan op zoek naar de juiste moordwapens, daders, locaties en toedracht. Ook mogen zij de straf bepalen. Het boekje is voor € 1,50 verkrijgbaar bij het Noordbrabants Museum.

Noordtij

Enkele jaren geleden wees Bossche Bladen (2002 nr. 3 p. 86-87), naar aanleiding van een verzoek van de Nederlands-Amerikaanse schrijver Geert van der Kolk, op de Bossche ontdekkingsreiziger Jacob Knoyen. Van der Kolk zeilde toen, mede als onderdeel van de research voor zijn nieuwe roman, westelijk van Groenland tussen de ijsbergen. Zijn roman – *Noordtij* – is kort geleden verschenen. Het verhaal speelt zich af in 1882 wanneer een wetenschappelijke expeditie voor de kust van Ellesmere in de poolnacht ingevroren raakt.

Ellesmere is een onbewoond, vrijwel onbekend en met bergkammen en gletsjers overdekt gebied ten westen van Groenland. Een van de mensen die de leider van de expeditie, dr. Rutger Matthes, inspireert is de middeleeuwer Jacob Knoyen. Ondanks hulp van eskimo's verloopt de expeditie dramatisch. Van der Kolk schreef een spannend boek, waarin de auteur zijn schrijverschap toont. (Amsterdam, 2005;

ISBN 904680030 x; 304 blz; € 16,95)

Criminaliteit

Het Stadsarchief bewaart de archieven van de vroegere schepenbank. Daarin bevinden zich talloze criminele processtukken. Via de website van het Stadsarchief kan met een databank – *Dataschurk* – een indruk worden verkregen welke misdrijven er in vroeger eeuwen in de stad en omgeving werden begaan. Wil je meer te weten komen over het hoe en waarom, dan is onderzoek nodig. In België is daar belangstelling voor, meer dan in Nederland. Het Stadsarchief was blij de afgelopen jaren geschiedenisstudenten van de Universiteit van Antwerpen te mogen ontvangen. Onder leiding van professor Bruno Blondé, die zijn hart heeft verpand aan de geschiedenis van 's-Hertogenbosch, doken de afgelopen jaren vele studenten in de Bossche criminaliteit. Een aantal studenten raakte aan het materiaal verslingerd en schreef enkele werkstukken, o.a. over *De benadering van wraak in de Nieuwe Tijd en Geweldpleging bij diefstal (1700-1750)*. Sommigen gaan verder met het onderzoek in deze Bossche bronnen en schrijven een afstudeerscriptie. Het onderwerp van Brecht Deseure wordt de sociale functie van herbergiers en uitbaters van koffiehuisen van de 16e-18e eeuw. Getuigenverklaringen die in de procesdossiers zitten geven een levendig beeld van de herberg. In de kroeg brandde licht en het was er warm. Dat ontbrak er thuis vaak aan. Vandaar dat velen voor gezelschap en gezelligheid de herberg opzochten. Het borrelde van de activiteiten in de herberg.

Nieuwe uitgave

Op 24 november vond de feestelijke presentatie plaats van de *Historische Atlas van 's-Hertogenbosch*.

De ruimtelijke ontwikkeling van een vestingstad (Amsterdam 2005).

De schrijvers, Ernest Verhees en Aart Vos (beiden werkzaam in het Stadsarchief), laten de groei van de stad zien vanaf de Tempel van Empel uit de Romeinse tijd tot het Paleiskwartier. Het boek staat vol kaarten, plattegronden, foto's en tekeningen. Een uitgave van SUN, verkrijgbaar bij boekhandel Heinen, het Bossche Prentenmuseum en natuurlijk bij het Stadsarchief. Tot 1 februari 2006 is het boek met korting te koop voor de prijs van € 26,50.

Grote hoeveelheden zand waren nodig om het drassige land rond de oude stad geschikt te maken voor de bouw van woningen. Daarvoor waren veel mannen en evenzoveel kruiwagens nodig. In het kader van de werkverschaffing was het bouwrijp maken van de grond een goed project. Deze foto uit 1934 staat in de nieuwe 'Historische Atlas'. In de eeuwen dat 's-Hertogenbosch groeide werd gigantisch veel werk met de schop en de kruiwagen verzet. Bij de bouw van de Sint-Jan, de aanleg van de Citadel, de Zuid Willemsvaart, de omwalling, het beleg van de stad in 1629 enzovoorts, kwam het aan op de inzet van mensen, veel mensen. Het is goed om stil te staan bij de zwoegers, de gravers, de kruiers en de sjouwers.

Nieuws van de BAM

Oude Sint-Jacob

Recentelijk is gestart met de verbouwing en restauratie van de oude Sint-Jacobskerk in de Bethaniëstraat. In de kerk, die sinds 1988 in gebruik is als kantoor en depot voor de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten, wordt voorafgaand en tijdens de verbouwing bouwhistorisch onderzoek verricht.

De Sint-Jacobskerk was oorspronkelijk een broederschapskapel welke gebouwd is na 1430. Op 1 november van dat jaar gaf Paus Martinus V toestemming om een kapel met klokkentoren en een hospitaal te stichten ten behoeve van de bedevaartgangers naar Santiago de Compostella. Vanaf 1569 kreeg het gebouw de status van parochiekerk waarna er in 1603 enige tijd militairen in gelegerd waren.

Na het beleg van 1629 is het gebouw korte tijd in gebruik geweest als begraafplaats en als kerk voor de gereformeerden. Vanaf 1689 kreeg de kerk een militaire functie, allereerst als paardenstal en vanaf 1752 als arsenaal of 'groot tuighuis'.

De militairen verlieten het voormalige kerkgebouw in 1914 en het stond vervolgens, tijdens de mobilisatie van 1914-1918, leeg. Daarna bood het gebouw tot 1987 onderdak aan het Noordbrabants Museum.

De periode tot 1752

Het was al bekend dat het schip jonger is dan het koor en dat het schip er later tegenaan werd gebouwd. Het koor stamt uit de eerste helft van de 15e eeuw. In 1468 werd de toenmalige kapel uitgebreid. Het schip werd waarschijnlijk in de eerste helft van de 16e eeuw aangebouwd. Anton van den Wijngaerde beeldde de kerk op een panorama van de stad uit het

Een opname uit 1995 van het indrukwekkende koor van de oude Sint-Jacob (Foto: BAM)

midden van de 16e eeuw af. Aanvankelijk was het de bedoeling om de kerk van zogenaamde transeptarmen te voorzien. Niet duidelijk is of deze transeptarmen daadwerkelijk zijn uitgevoerd. Tijdens een archeologische waarneming zijn wel restanten van fundamenten aangetroffen van één transeptarm. Het bouwhistorisch onderzoek kan hierover mogelijk meer duidelijkheid geven. Inwendig zijn er onder de pleisterlagen van het schip fraaie muurschilderingen aangetroffen die terug gaan tot de 16e eeuw.

De periode na 1752

Midden 18e eeuw vond er, door de functiewijziging, een omvangrijke verbouwing plaats in de kerk. In het kerkgebouw werden verdiepingsvloeren aangebracht en de grote gotische spitsboogvensters dichtgezet. Daarvoor in de plaats kwamen kleine vensters. De kapconstructie werd vernieuwd en de westelijke voorgevel geheel opnieuw opgetrokken.

In 1879 werd vervolgens het triforium (smalle zuilengalerij bij het middenschip) gesloopt en muren tussen de pijlers geplaatst. Toen ontstond ook de afscheiding tussen schip en koor.

Daarna is in 1924 de eerste verdiepingsvloer gesloopt waardoor een galerij ontstond. Een jaar later werd de voorgevel, die in de 18e eeuw was vernieuwd, aangepast naar een ontwerp van architect Oscar Leeuw.

In en om het kerkgebouw zijn restanten bewaard gebleven en bouwsporen herkenbaar uit de imposante bouw- en gebruiksgeschiedenis. Het bouwhistorisch onderzoek geeft ons meer inzicht in deze complexe geschiedenis.

Johan van den Eijnde

Tekens van leven Opgravingen in het Tolbrugkwartier

In het voorjaar van 2006 zal onder de titel 'Tekens van Leven' bij de Utrechtse uitgeverij Matrijs een boek verschijnen over de geschiedenis van het voormalige Tolbrugkwartier, het gebied dat nu bekend is als Loeffplein en Tolbrugstraat. Als auteurs van het boek fungeren personeelsleden van de Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) van de gemeente 's-Hertogenbosch (J.R. Treling, H.L. Janssen, E. Nijhof, F.C. Schipper), het Stadsarchief (A. Vos), de Universiteit Nijmegen (A.M. Koldewij) en R. Claudemans. Het gebied van het oude Tolbrugkwartier kenmerkt zich nu door de grootschalige nieuwbouwcomplexen van *Arena* en *Stoa*, die, na de sloop en verplaatsing van het politiebureau in 1995, bedoeld waren om hier een bruisend nieuw stadshart te implanteren. Deze harttransplantatie werd nodig geacht omdat na de complete sloop van de bebouwing langs de oude Tolbrugstraat in de jaren vijftig van de vorige eeuw de modernisering van het gebied een aantal ziellose steenklompen had opgeleverd waar tussen niemand voor zijn plezier langer verbleef dan strikt nodig was. Voorafgaand aan de bouw van *Arena* en *Stoa* is in 1995-1996 door de afdeling BAM van de gemeente 's-Hertogenbosch een grootscheepse opgraving uitgevoerd. De resultaten daarvan leveren ons samen met de bewaard gebleven schriftelijke en fotografische documentatie van de oude bebouwing de laatste levenstekenen van dit deel van de oude stad. In feite bestond het oude Tolbrugkwartier uit een lintbebouwing langs de Tolbrugstraat, die voor het grootste gedeelte tot stand was gekomen vanaf de uitleg van de

Weggevaagd: de Suikerstraat in het Tolbrugkwartier of 'De Pijp'. Links de Lange Tolbrugstraat. (Foto: Stadsarchief, Ernst Drissen)

stadsmuur rond het midden van de 14e eeuw. De opgravingen hebben de resten opgeleverd van twee elkaar opvolgende pottenbakkersbedrijven uit de 15e eeuw en de vrijwel complete plattegrond van een zusterklooster, het *St. Elisabeth Bloemkampklooster*, gesticht in 1456. Na de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629 werden de kloostergebouwen in de 18e eeuw gebruikt voor de bouw van een

kazerne, waarvan grote gedeelten in de opgraving werden aangetroffen. Alle opgegraven elementen, waaronder ook nog fragmenten van de eerste stadsmuur, enkele middeleeuwse woonhuizen, waterlopen en overkluisde Diezetakken, komen in deze publicatie aan bod. De geleidelijke verpaupering van de wijk de 'Pijp' vanaf de 18e eeuw wordt in beeld gebracht door historisch onderzoek en beeldmateriaal van vóór de afbraak in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Een belangrijk gedeelte van het boek wordt ingenomen door de enorme hoeveelheid roerende

vondsten, die de opgravingen hebben opgeleverd. Hiertoe behoort zeer veel pottenbakkersafval en materiaal uit de afvallagen van het klooster en beerputten van woonhuizen en de kazerne. De meest spectaculaire vondsten waren echter afkomstig uit een enorme hoeveelheid stadsafval dat rond het midden van de 15e eeuw ter weerszijden van de straat was gestort om het laaggelegen drassige gebied op te hogen en voor bebouwing geschikt te maken. De duizenden vondsten geven in hun enorme variëteit en kwantiteit voor het eerst een goed samenvattend beeld van de materiële cultuur van 's-Hertogenbosch in de 15e eeuw. Omdat het gaat om stadsafval van de gehele stad, zijn alle sociale groepen hierin vertegenwoordigd, van arm tot rijk. Het meest opvallende onderdeel van deze vondsten bestaat uit honderden pelgrimstekens, religieuze en profane insignes, concrete tekens van leven uit een andere tijd.

De grote variëteit en aantallen van deze vondsten is te danken aan de gunstige conserveringsomstandigheden onder de grondwaterspiegel, waarin duizenden, vooral metalen gebruiksvoorwerpen bewaard gebleven zijn. De vondsten variëren van pelgrimstekens, sieraden en kledingaccessoires tot huisraad, gereedschap, wapentuig, messen, lepels, sloten en sleutels, speelgoed, loodjes, munten, gewichten etc. Veel van deze vondsten kwamen pas tevoorschijn uit de uitgegraven grond uit de bouwput, die als gronddepot langs de A2 was gestort. Deze laatste groep vondsten is vooral door detectoramateurs verzameld en door de BAM gedocumenteerd. Ook van deze vondsten is een representatieve collectie in het boek opgenomen.

H.L. Janssen